
Reflexen

H. van den Belt

We leven in een beeldcultuur. Dat is tenminste al heel lang een gangbare gedachte. Zo'n vijftig jaar geleden werden stripboeken populair en werd er gewaarschuwd voor ontleding. Nu zou je willen dat sommige jongeren ten minste nog een stripboek lezen en niet alleen maar naar hun beeldscherm kijken. Intussen is er ook een andere kant. Op social media schrijven jongeren veel meer teksten dan vroeger. Het zijn wel erg korte berichten, bijna altijd vergezeld van een foto of een filmpje. Maar toch, taal is ongelooflijk belangrijk. Woorden doen ertoe. Waarheid doet ertoe.

Privacy en propaganda

Zelfs bij de razendsnelle ontwikkelingen op het gebied van de socials is dat het geval. Vandaar dat aan de hausse aan apps zoals Instagram, Snapchat, TikTok, nu BeReal is toegevoegd. Wees echt! De app voorziet in de behoefte aan kleinschalige en authentieke sociale media. Geen opsmuk, geen bewerkte foto's, geen mooie filters, maar even delen waar je op dit moment écht mee bezig bent. Miljoenen mobiele telefoons doen tegelijkertijd het gebod uitgaan: 'it's time to be real' en gedwee gehoorzamen de gebruikers aan de opdracht om binnen twee minuten een foto te delen.

Je moet voorzichtig zijn met het duiden van zulke hypes, want voor je het weet zijn zij alweer verleden tijd. Toch komen in zo'n app veel trends uit de populaire cultuur naar voren: het verlangen naar authenticiteit, de bepaling van je identiteit - je laat zien wie je bent, waar je bent, wat je doet en met wie je dat doet - en vooral het verlangen naar verbinding. Dat laatste mag zelfs ten koste gaan van je privacy. Het is een vreemde tegenstelling dat in een cultuur waar de bescherming van het privéleven terecht zoveel nadruk krijgt, mensen bereid zijn om dat privéleven op een door het ICT-lot bepaald moment op straat te gooien.

Ook in de moderne oorlogsvoering is beeldvorming ongelooflijk belangrijk. Het eerste slachtoffer van een oorlog is de waarheid. In Rusland wordt de beeldvorming sterk bepaald door de door Poetin gecontroleerde massamedia. Bij ons wordt het beeld mede bepaald door dagelijkse filmpjes op Twitter. Enerzijds brengen zij de oorlog heel dichtbij, je waant je even in de loopgraven of - veel vaker - hoog in de lucht, alsof je meevliegt met een Oekraïense

drone. Je voelt de spanning en je voelt je direct verbonden met de aanval.

Tegelijkertijd weet je dat er bij elke geslaagde aanval ook mensen omkomen. Je ziet geen slachtoffers, maar je weet dat er in die getroffen tank mensen creperen van de pijn, verbranden en sterven. Doordat het zich echter op hetzelfde beeldscherm afspeelt waarop je zojuist een leuke foto hebt gedeeld, voelt het oorlogsgeweld als een game. Je raakt eraan gewend, het stompt je af. De filmpjes zijn bedoeld om een overwinningsgevoel op te roepen en zo werken ze ook, maar het is een vorm van voyeurisme.

Tussen beeld en ziener

Het is een interessante vraag of er in de (post)moderne hermeneutiek wel voldoende bezinning is op de toenemende verwevenheid van tekst en beeld. Ondanks alle terechte aandacht voor de rol van de lezer bij het proces van verstaan en interpreteren, blijft een tekst een tekst. De tekst is objectief, is tenminste een 'iets' dat zich buiten de 'iemand' bevindt die de tekst leest en interpreteert. *Tussen tekst en lezer* - de titel van Arie Zwieps historisch overzicht van de hermeneutiek - gebeurt er ongelooflijk veel, maar de distantie blijft.

Tussen beeld en ziener is de afstand kleiner. Het beeld komt net als de tekst van buiten naar binnen. Toch is de manier waarop het beeld van buiten naar binnen komt anders dan bij een tekst, veel directer. Foto's en filmpjes liegen niet. Toch weten we allemaal dat beelden ons ook manipuleren, of ze nu zelf gemanipuleerd zijn of niet. Het is geen toeval dat de Oekraïense dropropaganda geen close-ups van bloedende slachtoffers laat zien. Beelden doen ertoe omdat de waarheid ertoe doet.

In de kunstgeschiedenis is enkele decennia geleden al begonnen met het verkennen van de hermeneutiek van het zichtbare. Nicholas Davey definieert in een inleidend artikel voor *Interpreting Visual Culture: Explorations in the Hermeneutics of the Visual* (1999) hermeneutische esthetiek als een filosofische doordenking van wat ons overkomt als we kunst ervaren. Hij wil verhelderen welke existentiële vooronderstellingen onze perceptie van kunst bepalen en legt de vinger bij het Duitse woord *wahrnehmen* voor *to perceive* (3). Voor het Nederlandse 'waarneming' geldt hetzelfde. Door te kijken, 'nemen', of ontvangen, we iets wat 'waar' is.

Gezien het theologische belang van woorden als 'illuminatio', 'visio Dei' of het oudtestamentische woord 'ziener' voor een profeet en de nieuwtestamentische metafoer van de spiegel, is het eigenlijk wonderlijk dat er zo weinig theologische bezinning is op de hermeneutiek van het zien. Wellicht dat de protestantse nadruk op het Woord en de gereformeerde aversie tegen beelden hierbij een rol speelt.

Een hermeneutiek van het beeld zou ons wellicht ook kunnen helpen om

uit de loopgraven te komen van de hermeneutiek. Het draait in de prediking immers niet om de mededeling van objectieve waarheden aan het intellect maar om het voor ogen schilderen van de gekruisigde Christus. De zorg over de relativiserende werking van postmoderne hermeneutische inzichten is goed te begrijpen, maar juist bevindelijk-gereformeerde christenen zouden moeten weten dat er voor bekering en geloof meer nodig is dan de aanvaarding van propositionele waarheden.

Theologie en hermeneutiek

De hermeneutische bezinning op teksten is overigens al ingewikkeld genoeg. Niets roept meer spanningen op in christelijk Nederland dan het woord 'hermeneutiek'. Of moeten we het omdraaien en zeggen dat alle spanningen terug te voeren zijn op een verschillend verstaan en interpreteren van de teksten van de Schrift en op de vooronderstellingen die daarbij leidend zijn? Hermeneutiek is een seismograaf. Het zijn de fundamenteën die schudden.

Op uitnodiging van de TUA mocht ik in februari vier gastcolleges in de bachelor geven over de hermeneutiek. Om de verschillende posities een beetje inzichtelijk te maken, gebruikte ik de bekende modellen van H. Richard Niebuhrs, *Christ and Culture* (1951). Het is ook bij de hermeneutiek niet zo moeilijk om beide uitersten aan te wijzen. Aan de ene kant is er sprake van een absolute tegenstelling: Christus tegen de cultuur. Dat is een houding die je bijvoorbeeld aantreft in de *Chicago Statement on Biblical Hermeneutics* (1982), waar tegenover de opkomende postmoderne hermeneutiek gesteld wordt dat de Bijbel Gods objectieve en absolute waarheid uitdrukt in propositionele stellingen. Tegenover Hans-Georg Gadamer (1900-2002) ontkennen de auteurs dat de horizons van de bijbelschrijver en de lezer op zo'n manier kunnen versmelten dat wat de tekst meedeelt niet meer wordt bepaald door de betekenis van de Schrift zelf.

Overigens antwoordde een van de studenten bij het tentamen terecht dat hier ook sprake zou kunnen zijn van Christus en cultuur in paradox, omdat de postmoderne relativisering van de waarheid bestreden wordt met moderne middelen. De *inerrantists* maken gebruik van de hermeneutische termen en vooronderstellingen van de moderniteit. Ondanks de sympathie voor het uitgangspunt in de onfeilbaarheid van de Schrift leidt een volstrekte afwijzing van de recente hermeneutische inzichten tot een gebrek aan sensitiviteit voor de echte vragen in de bijbelwetenschappen en een te sterke hang naar harmonisatie als het enige antwoord daarop.

Ook het andere uiterste, Christus van de cultuur, is in de hermeneutische discussies gemakkelijk aan te wijzen in de vorm van een 'hermeneutische theologie'. In extreme vorm vind je die in de postmoderne vrijzinnige posities

van Gianni Vattimo en John Caputo met hun pleidooi voor een 'zwakke theologie' die aansluit bij de mystieke tradities van de *theologia negativa*.

Dan blijven er in de modellen van Niebuhr nog drie posities over, die hij alle drie labelt als Christus boven de cultuur: de weg van de synthese, van de paradox en van de transformatie. De synthese schurkt aan tegen de radicale omarming en de paradox tegen de radicale verwerping.

Hermeneutische theologie

Petruschka Schaafsma, Rick Benjamins, Mechteld Jansen en Theo Hetteema pleitten zo'n tien jaar geleden voor een hermeneutische theologie als alternatief voor de 'analytische theologie' die te veel zou vertrouwen op de objectieve waarheid van christelijke leerstellingen en te weinig ruimte zou bieden voor de vervreemding daarvan. Zij wezen de radicalere 'zwakke theologie' af omdat ons theologische verstaan dan niets meer zou zijn dan een interpretatie.

Daartegenover stelt een hermeneutische aanpak ons in staat om ons tussen vervreemding en vertrouwen te richten op het vreemde dat zich in het eigene aandient en weliswaar altijd ons eigen verstaan is, maar dan nog een verstaan vormt van wat ons van buitenaf te verstaan wordt gegeven. *NTT* 67 (2013), 3-26, 22.

Deze benadering, die kenmerkend is voor een groot deel van de aan de Protestantse Theologische Universiteit verbonden theologen, is mijns inziens een vorm van de synthese, Christus en cultuur in harmonie, in de modellen van Niebuhr. Het gevaar is echter dat de orthodoxe theologische inhoud uiteindelijk toch verdampt in de hitte van het brandpunt van de hermeneutische lens die alles bepaalt. Er is wel een waarheid en we kunnen erop vertrouwen dat die waarheid onze interpretatie te boven gaat, maar als het erop aankomt, is die waarheid *in concreto* onkenbaar of fluïde. Wat overblijft is ons verstaan van de waarheid. Hoewel we waardering kunnen hebben voor de culturele sensitiviteit, voor de vrijzinnige aansluiting bij mystieke tradities, voor het besef van de gebrekkigheid van ons verstaan en voor de ontmaskering van onder waarheidsclaims liggende machtsstructuren, is de synthese van theologie en deze hermeneutiek uiteindelijk toch een doodlopende weg.

Veel orthodoxe protestanten die zowel de verwerping als de omarming van de huidige hermeneutische inzichten afwijzen, maken er de facto een eclectisch gebruik van. Niebuhr zou hen dualisten noemen. Hier en daar pikken ze iets mee dat hen bevalt en verwerken ze dat in hun theologie. Kevin Vanhoozer (1957), bijvoorbeeld, is nogal weg van de *speech-act-theory*, de taalhandelingstheorie van John L. Austin (1911-1960), waarbij met name het performatieve taalgebruik wordt toegepast op het werk van de Geest door

middel van het Woord. Misschien is dat accent overigens meer luthers dan gereformeerd. De Geest werkt volgens de lutherse traditie immers door het Woord, terwijl de gereformeerde traditie altijd meer ruimte houdt voor het werk van de Geest naast of met het Woord, vanwege de vrijheid van de Geest die zich niet laat binden aan de middelen. De lutheraan Oswald Bayer (1939) spreekt dan ook over Gods beloften als speech-acts.

Deze insteek gaat vaak gepaard met de beeldspraak van het toneelspel. N.T. (Tom) Wright onderscheidt vijf bedrijven - schepping, zondeval, Israël, Christus, de kerk - in het ene theodrama. Wij zijn dan geroepen om ons de taal en stijl van de eerste vier bedrijven zo eigen te maken dat we als acteurs het vijfde bedrijf in de geest van de auteur kunnen uitspelen. Dat schept in ieder geval veel vrijheid. Vanhoozer stelt een voorzichtiger model voor met eveneens vijf bedrijven: schepping, verkiezing van Israël, Christus, Pinksteren en de voleinding. De kerk is niet onder de wet (tweede bedrijf), hoeft het werk van Christus niet te doen (het derde bedrijf), maar zij mag ook niet anticiperen op het vijfde bedrijf. 'No, the church is in Act 4, an in-between the first and second comings of Christ time, marked by the firstfruits of the end time but not yet at the end' (*Four Views on Moving Beyond the Bible to Theology*, 2009, 174). De metafoor impliceert zowel het gezag van de Schrift als hermeneutisch uitgangspunt als de vrijheid van de lezers om daar een eigentijdse interpretatie aan te geven.

In de Nederlandse context is dit selectieve gebruik van de nieuwere filosofische hermeneutiek vooral populair aan de Theologische Universiteit Kampen|Utrecht terwijl de Theologische Universiteit Apeldoorn daar kritischer tegenover staat. Arnold Huijgen schrijft over de bundel *Gereformeerde hermeneutiek vandaag* dat de nadruk op hermeneutische sensitiviteit hem wel aanspreekt, maar dat hij de focus op methode en taalfilosofie problematisch vindt. Zelf maakt hij in *Lezen en laten lezen* eclecticisch gebruik van de gedachte van de ziel als receptieve resonantieruimte, aan de hand van Gerard Vissers (1950) verwerking van de mystieke term *Gelassenheit*.

Misschien komen we in de theologie ook niet veel verder dan het selectief gebruikmaken van dat wat de filosofie ons aanreikt. Die eclecticische of paradoxale of dualistische omgang met de filosofie heeft oude papieren en is vaak gelegitimeerd aan de hand van de beroving van de Egyptenaren (*spoliatio Aegyptiorum*) door Israël bij de uittocht; van het goud en zilver van de filosofie mag je meepikken wat je kunt gebruiken.

Transformatie

Een spannende vraag is nu of transformatie van de hermeneutiek vanuit de theologie - het vijfde en ideale model van Niebuhr was 'Christ Transforming

Culture' - mogelijk is. In het verleden zijn er wel pogingen gedaan om de filosofie te kerstenen, denk aan de omarming van de aristotelische filosofie door de protestantse orthodoxie. Komt er ondanks alle goede bedoelingen echter dan toch niet te veel van Athene in Jeruzalem terecht? De kritiek van vorige generaties op de scholastiek als een rationalisering van het erfgoed van de Reformatie was wellicht wat eenzijdig en overtrokken. We hebben geleerd dat er veel meer continuïteit is tussen Reformatie en orthodoxie en dat je de bronnen van 16de- en 17de eeuwse theologie op hun eigen academische merites moet beoordelen.

Dat neemt echter niet weg dat de invloed van de scholastieke methode op de godsleer - denk aan de traditie van de onbewogenheid - en op de soteriologie - denk aan de spanning tussen verkiezing en verantwoordelijkheid - grote gevolgen heeft gehad. Die gevolgen worden in de moderne context - als de filosofie na de Verlichting afscheid neemt van antieke vooronderstellingen over kennis en causaliteit - vooral zichtbaar in het pastoraat waar mensen worstelen met de uitverkiezing als een deterministisch systeem of de scholastieke onderscheidingen uit de geloofsleer een op een toepassen op het geloofsleven. Het is goed om met Gert van den Brink Dordt te leren kennen zoals je Dordt nog niet kende, maar dan moeten we er ook oog voor hebben dat Dordt beïnvloed is door de toenmalige filosofie, die aan ons vreemd is. Er is dus - ondanks het enthousiasme over de protestantse orthodoxie - die ikzelf van harte deel - wel reden om daar voorzichtig mee om te gaan.

Meer nog dan bij de antieke filosofie roept de postmoderne hermeneutiek de principiële vraag op of transformatie wel mogelijk is. Ik denk dan met name aan sterke relativisering van de waarheid die erin schuilt. Het verschil tussen theologen die de synthese nastreven en zij die uitgaan van de paradox ligt dan ook in de aanvaarding of afwijzing van dit impliciete relativisme. Het lijkt me dan ook onterecht om vanuit de gemakkelijke positie van de totale afwijzing bij elk gebruik van postmoderne inzichten meteen te roepen dat het schriftgezag in het geding is en dat de waarheid gerelativeerd wordt.

Niettemin geldt ook voor velen die slechts eclectisch gebruikmaken van taal filosofie dat zij het zogenoemde *foundationalism* volstrekt afwijzen. Voor zover dat de moderne - op de filosofie van René Descartes gebaseerde - rationalistische fundering van de waarheid betreft, akkoord. De hele klassieke theologie is echter wel geënt op het denken vanuit het gezag van de Schrift en de traditie. De discussie in de Reformatie ging vooral over de verhouding tussen die beide en over de rol van de kerk als instituut in het bepalen van dat gezag.

Wordt nu met de afwijzing van het *foundationalism* het kind niet met het badwater weggegooid? In de klassieke theologie van de Reformatie en de pro-

testantse orthodoxie is de Schrift altijd het uitgangspunt geweest, in de terminologie van de gekerstende filosofie van Aristoteles was Gods openbaring zelfs het *principium per se notum*. Dat wil zeggen dat de Bijbel het op zichzelf staande en uit zichzelf kenbare uitgangspunt is van al ons spreken en handelen. Johannes Calvijn karakteriseerde dit *principium* met het woord *autopistos*, de Schrift is in en om zichzelf overtuigend. Daarbij gaat het niet in de eerste plaats om de Schrift als een formeel uitgangspunt maar om de existentiële binding aan de Schrift vanwege de heilsboodschap.

Is deze oerprotestantse positie wel verenigbaar met de postmoderne hermeneutiek? In ieder geval is de spanning - en dus ook de verleiding om dan maar voor de positie van de volstreekte antithese te kiezen - erg groot. Het probleem is dan echter weer dat de strijd vanuit moderne loopgraven gevoerd wordt en niet vanuit de ontspannen premoderne omgang met de Schrift.

Pneumatologische benadering

Zou het mogelijk zijn om de hermeneutische vragen - en de achterliggende vragen over de cultuur - meer vanuit het werk van de Geest te benaderen? Dat werk is immers altijd minstens driedig: ontmaskering, aansluiting en vernieuwing. Waar de Geest werkt, komt de zonde aan het licht. Dat geldt op het persoonlijke vlak maar ook als het gaat om aan het evangelie vijandige structuren in de samenleving. De Geest is de Geest van de uitbranding en het oordeel. Tegelijk spreekt de Geest ook alle talen en communiceert Hij het evangelie aan alle volken en in alle culturen. Geen enkele cultuur is onbereikbaar voor God, al is de ene cultuur wel weerbarstiger dan de andere. Als mensen geraakt en vernieuwd worden door de boodschap van Christus, verandert er ook iets in hun leven, in hun relaties, op hun werk, in hun vrijetijdsbesteding. We moeten de transformatie van de cultuur niet te groot maken. Structuren worden niet bekeerd. De Geest werkt in en door vernieuwde mensen. Die vernieuwing is zeer gebrekkig en hun invloed zeer beperkt. Toch is een volk, een land, een cultuur gezegend als de invloed van Woord en Geest zich er laten gelden.

Toegepast op het zeer beperkte terrein van de taalfilosofie zou dit wellicht kunnen betekenen dat we enerzijds het relativisme moeten ontmaskeren maar anderzijds tegelijk ook elementen uit de filosofie vruchtbaar mogen maken voor de theologie. Geen beroving van de Egyptenaren zonder de ontmaskering van het Egyptische.

Echte transformatie zou een diepe doordenking van de taal vergen als vorm en gestalte van Gods openbaring. De taal is niet neutraal, maar een in de schepping gelegd communicatiemiddel dat door de Geest van God geheiligd kan worden, maar ook door kwade machten en krachten misbruikt.

Woorden doen ertoe. ‘Dood en leven zijn in de macht van de tong’ (Spr. 18:21).

Taal evocert, roept beelden op. Beelden komen nog veel directer binnen dan woorden. De gereformeerde huiver voor beeldendienst impliceert de nodige waakzaamheid voor manipulatie. De Geest is de Geest van het Woord en het Woord is het Woord van de Geest. Toch zou je bij een pneumatologische insteek bij de hermeneutiek ook kunnen denken aan dat wat ons overkomt als we de kracht van het Woord door de werking van de Geest ervaren.

Als de hermeneutische esthetiek een doordenking beoogt van wat kunst met je doet, kan een pneumatologische hermeneutiek een doordenking zijn van wat de Geest door het Woord met je doet. Geloven is nog geen aanschouwen, maar het is wel een zien, zien als in een spiegel. Het is een waar-nemen van datgene waar oog- en oorgetuigen van Gods heilshandelen in de geschiedenis van gesproken en over geschreven hebben. Door hun getuigenis trekt de Geest ons over de kloof van de eeuwen heen het heilgeheim van God binnen.

De Geest maakt ons ook sensitief voor het dwangmatige en heerszuchtige van de sociale media en waakzaam voor de manipulatieve kracht van filmpjes op Twitter. De Geest trekt ons immers in de nieuwe werkelijkheid, de toekomstige eeuw waarin de opgestane Christus is ingegaan en waarin we door de vereniging met Hem mogen participeren. ‘Wat geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord en in geen mensenhart is opgekomen, dat is wat God bereid heeft voor hen die Hem liefhebben’ (1 Kor. 2:9). Precies dat is het wat God aan ons heeft geopenbaard door zijn Geest. In dat licht zien we alles anders.

Personalia

In de afgelopen maanden zijn er verschillende benoemingen geweest in de theologie en het is mooi om te zien dat er kennelijk financiële ruimte is voor uitbreiding van het academische onderwijs en onderzoek in de theologie. Dr. C.C. (Niels) den Hertog is per 1 april aangesteld als fulltimedocent/onderzoeker publieke theologie aan de Theologische Universiteit Apeldoorn van de Christelijke Gereformeerde Kerken. Dr. C. (Leon) van den Broeke is per 1 april 2023 benoemd aan de Theologische Universiteit Kampen|Utrecht als hoogleraar Rechtstheologie en kerkrecht. Per 1 september aanstaande is dr. P. (Pieter) Veerman benoemd als onderzoeker en docent in de praktische theologie aan Theologische Universiteit Apeldoorn. Voor Niels en Pieter betekent dit een uitbreiding van hun aanstelling. We feliciteren onze collega’s van harte en wensen hen alle goeds toe bij het onderwijs en het onderzoek.

Op de Dies van de PThU jongsteden 17 januari heeft Benno van den Toren zijn nieuwe leeropdracht aanvaard namens de Protestantse Kerk in Nederland

en Kerk in Actie. De leeropdracht luidt 'Wereldwijde perspectieven op de lokale missionaire roeping'. We feliciteren hem van harte. Op 10 februari nam Henk Jochemsen afscheid als hoogleraar aan de TU Kampen|Utrecht namens het Lindeboom Instituut met een college over een hermeneutische benadering van ethiek van nieuwe technologieën in de geneeskunde.

Dan zijn er ook nog vier promoties te vermelden, waarbij alle vier jonge doctoren ook een aanstelling hebben in het theologische onderzoek of onderwijs. Wilco de Vries promoveerde op 3 januari aan Duke University, Durham, North Carolina, op de relatie tussen liefde voor God, de naaste en jezelf bij Augustinus. Hij is benoemd als universitair docent Ethiek en floreren aan de Theologische Universiteit Kampen|Utrecht; zijn onderzoek richt zich op de reformatie van het economisch denken. Suzan Sierksma-Agteres, docente Grieks aan de Protestantse Theologische Universiteit, promoveerde op 12 januari aan de Rijksuniversiteit Groningen op een studie over Paulus en het geloof van de filosofen en met name over het gebruik van *pistis* in de Grieks-Romeinse wereld. Jan Kees Kooijman, missioloog en toeruster voor de Zending Gereformeerde Gemeenten (ZGG), is op 23 januari gepromoveerd in Apeldoorn op een proefschrift over de uitleg van Johannes 10:16 in de vroege kerk: 'Eén kudde, één Herder'. Op 12 april is Arjan van den Os, universitair docent Nieuwe Testament aan de TUA, daar ook gepromoveerd op de betekenis en functie van Gods wraak in het Nieuwe Testament. We feliciteren de doctores met de afronding van hun studie en wensen hen veel wijsheid toe bij het mooie werk dat ze mogen doen.

Ons redactielid Maarten Kater is op 16 januari rector geworden van de Theologische Universiteit Apeldoorn. We wensen hem daarbij alle goeds en veel wijsheid toe.